

Forum: Petter Larsson

Meritokratin välsignar ojämlikheten

Petter Larsson är frilansande kulturjournalist och författare till "Riggat. Hur tron på meritokratin minskar chansen till en klassresa"

Kontakt: pettlar@telia.com

En sommar för över tio år sedan var jag semestervikarie på en tidningsredaktion. Jag hade vid det laget en examen från Journalisthögskolan och ytterligare fyra års universitetsstudier bakom mig. Jag hade varit chefredaktör för två studenttidningar, ledarskribent på en stor morgontidning, politisk redaktör på en veckotidning och arbetat 15 år som frilansande kulturjournalist.

Vid min sida fick jag denna sommar en ung nyrekryterad nepo baby, ett barn till en kompis till chefen. Hens föräldrar var båda framgångsrika i branschen. Själv hade vederbörande så vitt jag visste inga egna journalistiska meriter.

Jag hade visserligen sett liknande förfaranden på andra håll, så jag var inte naiv, men jag gnisslade ändå tänder över denna vederstyggliga korrupktion som jag kände innebar att redaktörerna pissade på mina egna yrkeskunskaper och mitt hårda arbete. Nu var jag satt att dadra ett kulturbarn som glidit in i gräddfilen. Jag hatade det.

Hen gjorde jobbet mycket bättre och snabbare än den ordinarie redaktören, kunde skriva, var kreativ, rolig och arbetsam och lätt att tycka om. Det gjorde nästan saken värre.

Det är när man träffar på sådana fall man förstår meritokratins lockelse, tanken att din bakgrund ska vara oväsentlig. Det ska inte spela någon roll vilken klass du föds i, vilka kontakter dina föräldrar har, vad du har för kön, sexuell läggning eller hudfärg. Det är hårt arbete och begåvning, omsatt i formella utbildnings- och arbetsmeriter som ska löna sig. Dina bokförda prestationer ska avgöra var i en social hierarki du placeras, vilka jobb du kan få, vilken status och inkomst du erhåller – inte faktorer du inte råder över.

Det är alls inte konstigt att sådana idéer varit och ännu är ett progressivt vapen i händerna på feminister, hbtq-aktivister och antirasister, eftersom de är ett skydd mot nepotism och diskriminering.

Detta är i dag vår dominerande idé om rättvisa: om alla har lika möjligheter och ingen diskrimineras lever vi i ett rättvist samhälle. Meritokratisk sortering är medlet.

Inte så få menar att vi redan, mer eller mindre, lever i ett sådant samhälle. 65 procent av svenskarna anser att det ekonomiska systemet är ”i grunden rättvist, eftersom alla svenskar har lika möjligheter att lyckas”. Mer än var tredje tror att de fattiga är fattiga därför att de inte ansträngt sig tillräckligt, och ännu fler att de rika är rika för att de har arbetat hårdare än andra (Alesina m.fl., 2018). Bara var femte tror att föräldrarnas utbildning är betydelsefull för den egna framgången i livet (OECD, 2018).

De ansluter sig till meritokratismen, alltså en ideologisk föreställning som handlar om både hur världen borde vara och hur den faktiskt är beskaffad. De tror att vi är vår egen lyckas smeder.

De har fullständigt fel.

Om de hade haft rätt hade den sociala rörligheten, möjligheten till klassresor uppåt och nedåt, varit mycket hög. Då hade de arbetsamma och begåvade rört sig uppåt och de lata och dumma nedåt. Graden av social rörlighet är så att säga beviset

för hur lika möjligheter som faktiskt råder och hur bra den meritokratiska sorteringen fungerar.

I själva verket väger vårt sociala arv ännu blytungt. Mäter man inte bara sambanden mellan barn och föräldrar utan också bredare släktband, till mosttrar och kusiner och hela tjocka slakten, så kan åtminstone hälften och troligtvis mer av skillnaderna mellan oss i sådant som utbildning och inkomst förklaras av vilka familjer vi råkar födas i (Aldermon m.fl., 2021). Som en av landets ledande forskare inom social rörlighet, Markus Jäntti, konstaterar: ”Faktorer bortom individens egen fulla kontroll står för en avsevärd andel av de ojämlikheter i utfall som är mycket viktiga i livet. Det väcker oro för en betydande ojämlikhet i möjligheter i moderna samhällen” (Björklund & Jäntti, 2012).

Jag ägnar ganska många, lite tråkiga kapitel i min bok *Riggat* (2023) åt att reda ut detta och konstaterar också att den sociala rörligheten inte verkar ha ökat sedan 1950-talet. Bland de riktigt rika och välutbildade är den särskilt låg. Till exempel kan nio tiondelar av inkomsten inom den rikaste promillen förklaras av föräldrarnas inkomst (Björklund m.fl., 2012). Det är ett starkare arv än till exempel IQ eller kroppslängd.

Men tillbaka till kulturbarnet. Även om en meritokrat skulle säga att rekryteringen var illegitim, så var vederbörande alltså väldigt duktig. Detta är en mycket viktigare notering än att medge att det finns ett mått av nepotism i samhället, för det är precis så det fungerar: de sociala omständigheter vi råkar födas till avgör i stor utsträckning vad vi förmår prestera, vilka meriter vi kan skaffa oss.

Det är också därför utbrotten mot fusk och glädjebetyg från Handelshögskolans rektor Lars Strannegård blir så förrädiska (DN, 10 maj 2023). Ty bakom den lilla, öppna orättvisan i fusk och orättfärdigt höga betyg ligger ju den stora, dolda orättvisan: ett skolsystem som effektivt sorterar bort de lågutbildades barn, sällar fram de välutbildades och välbestäddas barn och under meriteringens täckmantel i praktiken reproducerar klassamhället.

Handelshögskolan själv är paradexemplet. Här hade bara omkring 15 procent av studenterna som antogs 2021–2022 föräldrar med enbart grundskoleutbildning eller gymnasieutbildning, medan 74 procent hade högutbildade föräldrar. Det är den skevaste fördelningen i landet. På de flesta lärosäten är den senare andelen under 50 procent och i många fall under 40 procent.

Som filosofen Bengt Brülde skriver i sin senaste bok *Rättvisa* (2022): ”Jag kommer inte undan misstanken att vurmen för meritokratin är ett sätt för vissa av oss att försvara våra privilegier, och den hierarki av positioner som våra förmåner är knutna till: vi är begåvade och har arbetat hårt, och därför gjort oss förtjänta av vår höga status och våra höga löner” (Brülde, 2022).

I sin färska avhandling visar sociologen Max Persson – själv passande nog son till

en sociologiprofessor – hur processen att omvandla medfödda fördelar till mätbara meriter kan gå till på mikronivå, hur tron på meritokratismen formas. Han har gjort en fältstudie på en gymnasieskola, som dels kräver skyhöga betyg, dels nästan uteslutande rekryterar elever ur den övre medelklassen och överklassen. Han beskriver hur eleverna intalas och intalar sig själva att deras sociala bakgrund är och ska vara irrelevant: de är här för att de jobbat hårt och är begåvade, ingenting annat ska räknas. Den som misslyckas har inte ansträngt sig tillräckligt. Den som lyckas kan prisa sig själv. Eleverna anser verkligen att alla har deltagit i tävlingen på lika villkor och att de själva vunnit rättvist. Med osynliggörandet av klassbakgrund skapas här en självgod elitism (Persson, 2023).

Men så långt den gängse kritiken: Meritokrati som ideal är toppen. Lika möjligheter, att ingen diskrimineras, är detsamma som rättvisa. Vi har bara, tyvärr, tyvärr, inte riktigt lyckats skapa detta ännu. Så brukar det låta. Lyssna till exempel på Timbros dåvarande vd Benjamin Dousa som förra året skred till meritokratis försvar i *Svenska Dagbladet*: "Visst behöver invandrarbarn jobba hårdare än andra för att få bra betyg eller kunna köpa bostadsrätt, helt enkelt för att många av dem börjar med ett mindre kulturellt, språkligt och ekonomiskt kapital. Men Sverige är ett av de länder i världen där det är enklast att göra en klassresa, och det måste landets politiker vara tydliga med. Meritokratin är invandrar- och arbetarbarnens bästa redskap" (SvD, 23 december).

Eller lyssna på Alice Teodorescu Måwe, som skriver om klassresa genom flit: "Är det någonstans man kan lyckas oavsett börd, etnicitet, sexuell läggning eller religion så är det här. Det betyder inte att alla kommer att bli nästa Zlatan. Inte heller betyder det att det kommer att vara enkelt ens för de som kommer i närheten. Men det är inte heller poängen. Det intressanta är att det går att lyckas här, att börja längst ner och arbeta sig upp. Att klassresa, oavsett om du kommer från ett hem utan studietradition eller om du är född i ett annat land och saknar resurser och kontakter, kräver mycket ansträngning, tålamod och flit (GP, 18 februari 2017).

Men faktum är att meritokratismen också som ideal vilar på en konservativ idé.

I november 2021 höll Stefan Löfven sitt avskedstal som partiordförande på den socialdemokratiska partikongressen på Svenska Mässan i Göteborg. I en skarp passage väjde han sig mot att få personifiera klassklättrarna: "Framför allt så vänder jag mig emot den här borgerliga synen att arbetarklassen är någonting som man lämnar, vill lämna. Inte för att jag är emot klassresor, men det bygger ju på föreställningen att det inte är fint nog att vara arbetare. Att det viktigaste inte är hur arbetare faktiskt har det, utan att arbetare alltid ska kunna göra klassresor och lämna sin arbetarklass. Högern tänker att arbetare alltid ska ha det på ett visst sätt, och det är naturligtvis dåliga villkor som ska gälla, därför att man kan ju ta sig därifrån. Jag väjer mig mot den här tanken. Att vara arbetare ska ju inte innebära att man lever i fattigdom, sliter

ut sig eller är rädd för att dö på jobbet. Man ska kunna leva gott, känna trygghet, ha ett arbete som man vill gå till, ha frihet och makt att forma sitt liv. Vi vill bygga ett samhälle som är lika gott för barnskötaren som för bankdirektören, för lastbilschauffören som för läkaren. Vi vill bygga ett samhälle som är lika gott för svetsaren som för statsministern” (Löfven, 2021).

Detta var alltså, ska väl tilläggas, innan Löfven cashade in på sina politiska kontakter och blev lobbyist.

Löfven sätter fingret på att idealet om klassresor bygger på att det finns ett klass-samhälle, en hierarki, där individen ska kunna röra sig mellan skikten. Även om vi kunde tänka oss en perfekt meritokrati, i ett samhälle med lika möjligheter – något som givetvis aldrig kan förverkligas – så är det enda löfte som meritokratin utställer det om en ny sortering. Det är de begåvande slitvargarna som ska kunna klättra medan de obegåvade lata ska halka ner. Status, makt och inkomst, och i förlängningen sådant som hälsa och livslängd, ska fördelas efter prestation.

Men även om vi verkligen hade haft ett samhälle där målarens dotter hade kunnat konkurrera på lika villkor med professorns eller företagsledarens, så förutsätter idén om (den rättvisa) tävlingen alltid att några ska vinna och några förlora. Själva poängen med en tävling är ju att vi ska sorteras in i en hierarki och belönas efter resultat. Om någon är etta, är ju någon annan sist. Översatt till samhälls nivå innebär det att några ska ingå i en överklass och andra i en underklass, dömda till ett liv av lägre inkomster, låg status, sämre hälsa och förtida död. Meritokratin förutsätter ojämlikhet och upphäver den inte.

Tvärtom ligger det nära till hands att betrakta den meritokratiskt motiverade ojämlikheten som rättvis, eftersom den skulle bygga på individuella prestationer, snarare än på socialt arv.

Här närmar vi oss den mest destruktiva sidan av det meritokratiska tänkandet. Trots att meritokratin som sådan är en chimär i de flesta sammanhang, så skapar själva tron på meritokratin, meritokratismen, åtminstone tre allvarliga problem.

Det viktigaste är att den legitimerar den växande faktiska ojämlikheten.

Den holländske sociologen Jonathan J.B. Mijns har undersökt 23 länder. Han konstaterar att i land efter land har de ekonomiska klyftorna ökat snabbt de senaste decennierna, och detta precis samtidigt som tron på rättvisan i fördelningen växer. Han ser ett direkt samband: det har varit möjligt för politikerna att låta ojämlikheten skena just för att tron på meritokratin samtidigt har stärkts. ”Det som förklarar att medborgarna samtycker till ojämlikheten är deras övertygelse om att fattigdom och rikedom är resultat av en rättvis meritokratisk process”, sammanfattar han (Mijns, 2019).

USA är paradexemplet, där 95 procent av befolkningen tror att det är möjligt att förverkliga den amerikanska drömmen om att starta med två tomma händer och ta sig till toppen.

Men också i de övriga 22 länderna tror en stor majoritet – minst två av tre personer i varje land – att det är möjligt för den som har den rätta kämpaglöden. Denna uppfattning omfattas brett inom alla samhällsklasser, men står starkare i medelklassen än i arbetarklassen, hos dem som har högre utbildning och, föga förvånande, bland dem som själva har gjort en klassresa uppåt.

Tron på att hårt arbete är det som ger framgång i livet har alltså *ökat* i nästan alla de 23 undersökta länderna mellan 1990 och 2010. I Sverige handlar det om en ökning på närmare tio procentenheter.

Mijs konstaterar också att det finns ett starkt samband mellan djupare ekonomisk ojämlikhet och en starkare tro på att de rika och de fattiga har "förtjänat" sin position: Ju mer ojämlikt ett land är, desto mer rättvist tycker invånarna att det är.

Det låter direkt kontraintuitivt, men det som kan förklara detta märkliga fenomen är just tron på rättvisan i det meritokratiska systemet. "Medborgarnas oro över ojämlikhet har ett starkt samband med vilka krafter de tror ligger bakom ojämlikhet i inkomst. Om man tror att ojämlikhet i inkomst återspeglar strukturella processer som gynnar vissa och missgynnar andra så eldas oron över ojämlikheten på. Omvänt dämpar tron på meritokrati medborgarnas oro", sammanfattar Mijs.

Tror vi att meritokratin är verklig, så protesterar vi inte mot ojämlikheten, alltså. "Klassamhället har haft en jävligt bra PR-byrå", som en ung vänsteraktivist uttryckte det efter att ha läst *Riggat*.

En ledtråd till detta paradoxala beteende hittar jag i studien *Income inequality influences perceptions of legitimate income differences* av den amerikanska forskaren i politisk psykologi Kris-Stella Trump (2018). Nej, hon är inte släkt med Donald. Kris-Stella Trump har utfört en rad experiment, främst i USA. De landar alla i samma sak: när folk upplever en större ojämlikhet, så tenderar de själva att också ge sitt stöd åt större ojämlikhet.

Ett av experimenten gjordes även i Sverige. Några hundra frivilliga ombads ange vilken lön de tyckte var rimlig för olika yrken: vd i storföretag, statsråd, allmänläkare, butiksinnehavare, facklärdd arbetare och icke facklärdd arbetare. Amerikanerna ansåg i snitt att det var rätt och rimligt att en vd skulle tjäna nio gånger mer än en oskolad arbetare. Svenskarna tyckte det räckte med tre arbetarlöner. I nästa led fick de veta de verkliga lönerna. I Sverige tjänade en storbolagsdirektör vid det tillfället som 48 arbetare, i USA som 470.

Efter denna "behandling" med ny information ombads deltagarna återigen att ange vad de tyckte var en rimlig lön. Amerikanerna höjde då sitt bud till nära 15 gånger en arbetarlön, en ökning med över 50 procent. Svenskarna nöjde sig med att slå på 20 procent, till 3,6 arbetarlöner. Alla justerade sin idé om rättvisa, så att större löneskillnader plötsligt sågs som acceptabla. De anpassade sin egen moral till verkligheten.

Beteendet grundas i ett fenomen som kallas "tron på en rättvis värld". Tanken är att

det skapar psykologiskt obehag hos oss att se vårt samhällssystem som orättfärdigt. När vi konfronteras med ojämlikheten, så blir därför vår psykologiskt mest smärtfria reaktion att anpassa vår idé om vad som är rättvist. Sådan är det existerandes makt: det är mentalt lättare att rättfärdiga verkligheten, än att plågas i sitt inre av dess orättvisor.

En annan ledtråd stavas klassintresse och önsketänkande. Ni minns filosofiprofessor Bengt Brüldes misstanke om att meritokratismen är ett sätt att förklä och försvara privilegier?

Samma personer som tror att det är enkelt att göra en klassresa är också, visar det sig, mest skeptiska till statlig omfördelning (Alesina m.fl., 2018). Det är lätt att förstå. Om alla har lika chanser behöver staten inte blanda sig i. Låt den bäste vinna!

När forskarna sedan upplyste deltagarna i studien om hur svårt eller lätt det i verkligheten var att göra en klassresa i deras land, så påverkades höger- respektive vänsterväljare helt olika. Vänsterväljarna fick vatten på sin kvarn och blev mer positiva till omfördelning när de fick reda på hur svårt det är. Högerväljarna ändrade inte uppfattning alls när de fick sina illusioner krossade.

Denna icke-reaktion tror forskarna beror på att högerväljarna redan från början har en väldigt negativ syn på staten. Med andra ord: Jaha, det är skitsvårt att göra en klassresa? Nå, det är ändå inget staten ska lägga sig i.

Men det kan finnas andra förklaringar.

I en annan studie delade man upp de svarande i rika och fattiga snarare än i höger och vänster (Schwartz & Warum, 2023). Då visar det sig att de rika visserligen tar in informationen om hur liten chansen till en klassresa är i det egna landet. Men de ändrar inte sitt stöd för omfördelning. Förenklat uttryckt: Jaha, det är svårt att göra en klassresa? Ok. Men inte mig emot.

Här anar jag nästan en lättnadens suck från en grupp för vilken klassresan ju bara kan gå nedåt och som gärna slipper konkurrera med en massa uppkomlingar. De har inga skäl att vilja ha en hög rörlighet, och lika liten att tyngas av omfördelande skatter.

De fattiga är en annan femma: de tar inte till sig informationen. Denna grupp har ju ett intresse av hög rörlighet, så att de kan komma sig upp. Men att berätta för dem att chansen till en klassresa är liten påverkar inte deras bedömningar av den sociala rörligheten. Man talar för döva öron. Små chanser, säger du? Det kan jag aldrig tro. Följdriktigt ökar inte heller deras stöd för omfördelning.

När man nu undersöker olika inkomstgrupper uppdragas alltså ett slags önsketänkande bland låginkomsttagarna, som forskarna kallar "motivated beliefs". De fattiga vill att den sociala rörligheten ska vara hög. De vill att det ska vara möjligt att bli rik för den som arbetar hårt. Det är på det viset de motiverar sina ansträngningar inför sig själva. De hör vad de vill höra, eftersom de lever på hoppet om klassresan, om inte för sig själva, så för barnen.

Och nej, det beror inte på att de skulle vara korkade eller obildade – utbildning har ingen effekt i studien.

Tesen stärks av att det finns en grupp låginkomsttagare som faktiskt tar till sig informationen: barnlösa över 55 år. De är för gamla för att tro på någon klassresa uppåt själva och de har inga barn att hoppas på. Därför kan de, psykologiskt, kosta på sig mer realism.

Låter det sorgligt?

Det är sorgligt.

Och mänskligt.

Vi önsketänker och hoppas att just vi själva ska dra vinstlotten. Och vid 55, av en händelse min egen ålder, ger vi upp.

En annan av meritokratiens mindre smickrande effekter är hur den förändrar vår syn på varandra och oss själva.

En rad socialpsykologiska studier med deltagare från Storbritannien, USA, Tyskland och Belgien visar att lågutbildade i dag betraktas med större motvilja och möter mer negativa fördomar än många andra grupper med låg status (Kuppens m.fl., 2017).

Bland annat lät forskarna deltagarna ange sin inställning till olika grupper på en temperaturskala. Man presenterade också fiktiva personer med små berättelser om vilka de var av typen: ”Det här är John, han är 28 år, bor i London, gillar fotboll, samlar på mynt och är läkarstudent. Kompisarna beskriver honom som glad och skämtsam.” Sedan bytte man ut ”läkarstudent” mot till exempel ”rörmokare”. Och vips förändrades folks inställning.

På punkt efter punkt bekräftades aversionen mot personer med låg utbildning.

I två snarlika studier jämfördes också inställningen till lågutbildade med inställningen till fattiga respektive arbetarklassen, kraftigt överviktiga, blinda och till turkar i Tyskland respektive svarta amerikaner i USA. Tyckte man synd om dessa grupper? Var de klandervärda? Tyckte man om dem? Eller var man arg på dem?

Attityderna var mest positiva mot de blinda. Dem tyckte folk mest om, kände störst medlidande med och var mest sällan arga på. Mycket få ansåg att de var klandervärda.

Mest negativa var attityderna till de överviktiga och till de lågutbildade. Jämfört med arbetarklassen och de fattiga uppfattades de lågutbildade (liksom de överviktiga) vara mer klandervärda, de väckte större ilska och de var sämre omtyckta.

Fattiga, lågutbildade och arbetarklassen är inte samma sak. Men det är överlappande kategorier, där man i praktiken ofta syftar på samma fysiska människor, men ur olika perspektiv.

Det visar också hur viktigt det är hur folk omtalas eftersom det styr våra tankar. Säger vi sjuka eller bidragstagare? Säger vi fattiga eller ”i utanförskap”? Säger vi arbetare eller lågutbildade?

Det finns åtminstone en viktig nyckel för att förstå aversionen mot de lågutbildade: idén om klandervärdhet, alltså frågan om huruvida de lågutbildade själva har bidragit till sin ogynnsamma position. Kan de klandras för sin brist på examina?

Uppenbarligen. Här är det ju enklare att hitta (på) ett slags "saklig" grund: de har ju verkligen kort utbildning.

I en av studierna kartlägger forskarna också i vad mån de tillfrågade hyser meritokratiska värderingar. Tror de att hårt arbete lönar sig? Att folk hamnar på sina sociala positioner efter förtjänst?

Det visar sig att de som håller sig med en meritokratisk ideologi i hög grad anser att såväl lågutbildade som arbetarklass, överviktiga och svarta är klandervärda och att de har ett eget ansvar för sin situation. Tydligt menade de att de lågutbildade kunde ha pluggat. Att arbetarna kunde ha skaffat sig bättre jobb. Att de överviktiga inte hade behövt äta så mycket. Och att vara svart inte är något hinder för den som lägger manken till.

Nu gjordes just denna studie i USA, där meritokratismen är mer utbredd än i Sverige. Man vill därför gärna tro att tanken att lågutbildade skulle förtjäna sin underordnade position är mindre vanlig här. Man jag är inte övertygad. Tvärtom är risken uppenbar att idén står ännu starkare i ett samhälle som till skillnad från det amerikanska erbjuder gratis universitetsutbildning åt alla.

Det riktigt remarkabla med dessa studier är att det inte var några stora skillnader i attityd mellan högutbildade och lågutbildade. Båda grupperna hyser aversioner mot de lågutbildade. Medan de högutbildade alltså hyser ett förakt nedåt, så är detta internaliserat som självförakt hos många lågutbildade.

"I stor utsträckning stöder alltså de lågutbildade de negativa bedömningarna som görs om dem. Faktum är att det enda utslag av deltagarnas utbildningsnivå vi hittade var att lågutbildade i ännu högre utsträckning anser att lågutbildade har sig själva att skylla", skriver forskarna.

Ojämlikheten är legitim. I allas ögon.

Detta leder oss till det sista av de tre stora problem jag menar att meritokratismen bidrar till: den göder högerradikalismen.

Framgångsrika partier stöds naturligtvis av alla möjliga sorters väljare. Men två saker sticker ut: högerradikala partier i alla länder har en tydlig överrepresentation av lågutbildade och av infödda män. Precis de grupper, alltså, som är relativa förlorare i ett samhälle där utbildningen alltmer är nyckeln till framgång och jämställdheten mellan könen ökar.

Märk väl att när dagens högerpopulister talar om eliten, så använder de sällan ord som direktörerna, kapitalisterna eller de rika. Den ekonomiska eliten är osynlig i deras agitation. I stället är det begrepp som smakdomare, kultureliten, medieeliten och Stockholmseliten de använder. De hade nästan lika gärna kunnat säga "de högut-

bildade”, som ”ser ner på vanligt folk”. Det är här vi närmar oss en eventuell koppling till meritokratin.

Man kan tänka sig att mekanismen fungerar på två olika sätt (som inte utesluter varandra eftersom vi talar om massor av olika väljare).

Det första alternativet är att högerradikalerna inte tror att vi lever i en meritokrati. De har sett de rika roffa åt sig och skicka fördelarna vidare till sina barn, medan de själva inte fått en rättvis chans. De ställer sig då i tjänst hos en rörelse som lovar att höja deras egen status i förhållande till det arroganta universitetsfolket.

Det andra alternativet är att de verkligen tror på meritokratin. De har accepterat sin plats, men de blir livligt förbannade när andra, mindre värdiga, får extra stöd. ”De som trodde att de tålmodigt väntat i kön på sin chans att förverkliga den amerikanska drömmen insåg att andra smet före i kön: svarta, invandrare, kvinnor, flyktingar. De avskydde dem de såg tränga sig före i kön och blev arga på de politiker som tillät detta”, föreslår den amerikanske filosofen Michael Sandel (Sandel, 2020).

Antingen har meritokratin misslyckats med att ge dessa människor möjligheter. Eller så har den fungerat och de har sorterats bort – medan andra orättmätigt gynnats.

Den brittiske sociologen John Goldthorpe har tillsammans med kollegan Erzsébet Bukodi gått igenom tidigare forskning för att undersöka om en koppling mellan högerpopulism och meritokrati verkligen kan beläggas (Bukodi & Goldthorpe, 2021).

Deras svar är: bara delvis.

De finner övertygande belegg för att status är en viktigare faktor än klass för att förstå högerradikalismen. De lyfter bland annat fram samhällsforskarna Noam Gidron och Peter A. Hall, som utgår ifrån en enkät där personer från USA plus elva länder i Europa, inklusive Sverige, uppskattar sin egen sociala status. Det är alltså ett subjektivt mått som handlar om hur personerna uppfattar sig själva i förhållande till andra i det egna samhället och samma frågor har ställts återkommande mellan 1990 och 2014. Deras tes är att en sjunkande social status för lågutbildade och för män skulle kunna vara en av flera förklaringar till de högerradikala partiernas framgångar under samma period (Gidron & Hall, 2017, 2020).

I samtliga länder utom Ungern uppfattar män utan högskoleutbildning att deras status har blivit lägre. I vissa fall, som i Sverige, Storbritannien, Tjeckien och Polen, är förändringarna stora.

Forskarna jämför också kvinnor utan högskoleutbildning med män utan högskoleutbildning. I början av 1990-talet rankade dessa kvinnor sin egen status lägre än män rankade sin. Men det glappet har minskat nästan överallt, och i flera länder skattar sig kvinnorna nu högre än vad männen skattar sig själva.

De lågutbildade männen känner sig med andra ord som de senaste decenniernas stora statusförlorare.

Gidron och Hall visar också två andra viktiga saker. För det första: I takt med att de rikaste 10 procentens andel av de totala inkomsterna stiger, sjunker den upplevda statusen också tydligt för den del av befolkningen som tjänar mellan 20 och 30 procent av toppinkomsten – här hittar vi stora delar av de högerradikala arbetarväljarna.

För det andra: i takt med att andelen av befolkningen som har en universitetsutbildning ökar, så värderar de som saknar en sådan utbildning sin egen status som lägre och lägre.

Forskarna pekar på flera förändringar som kan tänkas ligga bakom siffrorna. Övergången från industriell varuproduktion till en växande tjänstesektor har inneburit att relativt trygga och välbetalda jobb har ersatts av sämre betalda med osäkrare villkor. Deltidsarbete och tillfälliga anställningar har brett ut sig. Den så kallade kunskapsekonomin har inneburit att de bra jobben koncentrerats till ett fåtal storstadsregioner, med följderna att folk i småstäder och på landsbygden upplever att deras ekonomiska utsikter, och den därtill kopplade statusen, försämras. Eftersom en hel del män bygger sin identitet på att de är överlägsna kvinnor, kan kvinnors ökande lönearbete och stigande utbildningsnivå också innebära en statusförlust för männen. Det gäller kanske i synnerhet för dem som saknar andra statusresurser, som till exempel utbildning eller ett prestigefyllt jobb.

De lyfter också fram att de senaste årtiondenas kulturella förändringar samspelar med de ekonomiska. En allt större tyngdpunkt på jämställdhet mellan könen, antirasism och mångfald inom både populärkulturen, medierna och det politiska systemet och ett allt större fokus på färdigheter och utbildning snarare än på "hårt arbete" kan ha sänkt de lågutbildade männen självkänsla ytterligare, spekulerar forskarna.

De högerradikala partierna fångar upp denna känsla av statusförlust i land efter land. Deras politiska löfte är att vrida klockan tillbaka till en tid då just deras väljare hade större anseende i samhället i relation till andra grupper. Därför tar de strid mot en påstått självgod elit av högutbildade som de hävdar ser ner på de lågutbildade männen. De angriper också de grupper i samhället som utsätter dem för statuskonkurrens och lovar att pressa tillbaka dem. Den ökande jämställdheten ska stoppas med traditionella könsroller. De sexuella minoriteterna ska tryckas tillbaka i garderoben. Genuspedagogik och könskvotering är röda skynken, prideflaggorna halas i svenska kommuner.

Men den viktigaste kampen förs nedåt. Med hela handen pekar högerradikalerna på den grupp i samhället som har ännu lägre status än de lågutbildade männen: invandrarna.

Invandrarna smutskastats systematiskt. De är farliga kriminella, de är lata, de lever på bidrag, de är religiösa extremister, de saknar användbar utbildning och innebär en kostnad för alla er andra. De är kort sagt sämre människor på alla sätt. Men, menar man, den "politiskt korrekta" eliten ger dem speciella, orättvisa fördelar, som gör att

de kan armbåga sig fram i den tävling där SD-männen annars självklart i sin egen föreställningsvärld skulle ha stått som vinnare.

Samtidigt uppvärderar högerradikalerna omvänt den kvarvarande statusresurs som de lågutbildade infödda männen ännu besitter: deras svenskhet, deras vita hud. Bara det faktum, menar de, att ni är infödda svenskar ska ge er fördelar i ert eget land. Det är inte era barn som ska testas, inte ni som ska förmås att "återvändra", inte era ungdomar som ska visiteras och inte era bostadskvarter som ska rivras. Det är ni värda, inte för att ni presterat något, utan för att ni är de ni är.

Denna dubbla manöver har syftet att stärka de infödda lågutbildade människors status och självkänsla genom att ställa dem i bättre dager än invandrarna.

På så vis har meritokratismen en konservativ sida och destruktiva effekter. Uppvärderingen av hög utbildning intensifierar statuskampen och spelar indirekt högerradikalismen i händerna. Den göder känslor av arrogans och klassförakt. Och den gör inget åt den existerande ojämlikheten, utan välsignar den i stället som rättvisans triumf.

Därför måste vi göra upp med denna bedrägliga ideologi.

Det sociala arvet kan aldrig helt brytas, lika möjligheter aldrig uppnås, en rättvis tävlan aldrig existera. Det kan mildras, naturligtvis, av ökad jämlikhet, eftersom graden av ojämlikhet i föräldragenerationen direkt återspeglas i graden av olika startvillkor för barnen, men också av sådant som en gemensam skola, obligatorisk förskola och så vidare. Men även om vi lät staten kidnappa alla spädbarn och uppfostra dem utan kontakt med föräldrarna, så skulle vi ändå ha ett genetiskt arv att hantera, som lika lite ligger i individens händer att kontrollera som vilken social miljö man råkar födas till.

Det vi däremot kan påverka politiskt är vilken roll det dubbla sociala och genetiska lotteriet tillåts spela för våra möjligheter att leva lika goda liv.

Vi kan, som ekonomhistorikern Gregory Clark skriver: "inte ändra på vinnarna i det sociala lotteriet, men vi kan ändra på värdet av deras priser" (The Guardian, 4 februari 2015).

Om de stora inkomstklyftorna kan krympas och förmögenheterna spridas, om yrkesval och utbildningar inte längre spelar någon avgörande roll för inkomster, makt och status, så blir "tävlingen" mindre viktig, den urvattnas. Det sociala och genetiska arvet bryts inte, men det görs mer irrelevant. Lärarbarnen skulle säkerligen plugga vidare oftare än undersköterskans barn. Direktörens son skulle matas med självkänsla och säkerligen oftare än andra söner själv leda företag. Och kulturbarnen skulle förmodligen fortfarande glida in på kulturredaktionerna och irritera gamla redaktörer som mig. Men det skulle inte ge dem bättre livsvillkor – mer pengar, större hus, tjugusjögare semestrar, längre liv och bättre hälsa – än snickaren, kassörskan eller servitrisen.

Gräddfilerna skulle finnas kvar. Men de skulle ha förlorat sin smak av grädde.

Referenser

- Alderson, A., Lindahl, M. & Palme, M. (2021), Dynastic human capital, inequality, and intergenerational mobility. *American Economic Review*. [<https://www.ifau.se/en/Research/Publications/Working-papers/2016/dynastic-human-capital-inequality-and-intergenerational-mobility/>].
- Alesina, A., Stantcheva, S. & Teso, E. (2018) Intergenerational mobility och preferenser för redistribution. *American Economic Review*.
[<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.20162015>]
- Björklund, A. & Jäntti, M. (2012) How important is family background för labor-economic outcomes? *Labour Economics*. [<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0927537112000590>].
- Björklund, A., Roine, J. & Waldenström, D. (2012) Intergenerational top income mobility in Sweden: capitalist dynasties in the land of equal opportunity. *Journal of Public Economics*.
[<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0047272712000163?via%3Dihub>].
- Brülde, B. (2022) *Rättvisa*. Stockholm: Fri tanke.
- Bukodi, E. & Goldthorpe, J.H. (2021) *Meritocracy and populism, is there a connection?* UKICE working paper. [<https://osf.io/preprints/socarxiv/qgrkf>].
- Clark, G. (2015, 4 februari) Social mobility barely exists but let's not give up on equality. *The Guardian*. [<https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/04/social-mobility-equality-class-society>].
- Dousa, B. (2023, 23 december) Varning för rasism som inte finns. *Svenska Dagbladet*.
- Gidron, N. & Hall, P.A. (2017) The politics of social status: economic and cultural roots of the populist right. *British Journal of Sociology*. [<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-4446.12319>]
- Gidron, N. & Hall, P.A. (2020) Populism as a problem of social integration. *Comparative Political Studies*. [<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0010414019879947>].
- Kuppens, T., Spears, R., Manstead, A. S.R, Spruyt B. & Easterbrook, M.J. (2017) Educationism and the irony of meritocracy: negative attitudes of higher educated people towards the less educated. *Journal of Experimental Social Psychology*.
[https://www.researchgate.net/publication/321250845_Educationism_and_the_irony_of_meritocracy_Negative_attitudes_of_higher_educated_people_towards_the_less_educated].
- Larsson, P. (2023) *Riggat: hur tron på meritokratin minskar chansen till en klassresa*. Stockholm: Atlas.
- Löfven, S. (2021, 6 november) *Tal till kongressen*. [<https://www.youtube.com/watch?v=bqbkdlrvcco>]
- Mijs, J. J.B. (2019) The paradox of inequality: income inequality and belief in meritocracy go hand in hand. *Socio-Economic Review*. [<https://academic.oup.com/ser/article-abstract/19/1/7/5299221?redirectedFrom=fulltext>].
- OECD (2018) *A broken social elevator? How does Sweden compare?* [<https://www.oecd.org/social/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility-9789264301085-en.htm>].
- Persson, M. (2023) *Turning privilege into merit: elite schooling, identity, and the reproduction of meritocratic belief*. Uppsala universitet.
- Sandel, M. (2020) *The tyranny of merit: what's become of the common good?* Allen Lane.
- Schwarz, A. & Warum, P. (2023) "Don't stop believing": heterogenous updating of intergenerational mobility perceptions across income groups. CESifo Working paper No. 10592. [<https://www.cesifo.org/en/publications/2023/working-paper/dont-stop-believin-heterogeneous-updating-intergenerational>].

- Strannegård, L. (2023, 10 maj) Glädjebetygen kan tvinga oss att införa antagningsprov. *Dagens Nyheter*. [<https://www.dn.se/debatt/gladjebetygen-kan-tvinga-oss-att-infora-antagningsprov/>].
- Teodorescu Måwe, A. (2017, 18 februari) Duktighetens revansch. *Göteborgs-Posten*.
- Trump, K.-S. (2018) Income inequality influences perceptions of legitimate income differences. *British Journal of Political Science*. [<https://www.cambridge.org/core/journals/british-journal-of-political-science/article/abs/income-inequality-influences-perceptions-of-legitimate-income-differences/DBA1DFA53C913260CD890F3A9BCBE353>].